

بررسی رابطه خدا و جهان هستی از دیدگاه قرآن و نقش آن در ارتقای اخلاق زیست محیطی

نرجس ملک محمدی^۱، فتح الله نجارزادگان^۲، حسین معصوم بیگی^{۳*}^۱ دانشکده الهیات (علوم قرآن و حدیث)، پردیس قم، دانشگاه تهران، قم، ایران^۲ پردیس قم، دانشگاه تهران، قم، ایران^۳ مرکز تحقیقات بهداشت نظامی و گروه مهندسی بهداشت محیط، دانشکده بهداشت، دانشگاه علوم پزشکی بقیه الله (عج)، تهران، ایران

* Corresponding author: Hossein Masoum Beigi, Health Research Center, Baqiyatallah University of Medical Sciences, Tehran, IR Iran. Tel: +98-2188040153, Fax: +98-2188608499, E-mail: masoumb@bmsu.ac.ir; masoumbeigi@gmail.com.

Received: 11 Oct 2012; Revised: 21 Oct 2012; Accepted: 05 Nov 2012

مقدمه: امروز بشر دریافته است که پیامدهای خسارت‌هایی که به طبیعت وارد می‌کند چون آلودگی آب، هوا و خاک به مراتب بیشتر از بهره‌ای است که از محیط زیست می‌برد. بنابراین درصد راه‌حلی اساسی است. با توجه به نقشی که محیط زیست سالم در حفظ و ارتقای سلامت جسمی، روحی و روانی انسان دارد. برخورداری از اخلاق زیست محیطی و رفتار صحیح در بهره‌بری از نعمت‌های الهی که بخشی از سبک زندگی اسلامی است، پاسخ مؤثری به نیاز امروز بشر است چون با اجرا و بهره‌مندی از سبک زندگی اسلامی، سلامت محیط زیست تأمین می‌شود.

اهداف: با توجه به اهمیت حفاظت از محیط زیست و ضرورت بهره‌گیری از قرآن در جایگاه کتاب هدایت انسان، این تحقیق با هدف مطالعه رابطه خدا و جهان هستی از دیدگاه قرآن و نقش آن در ارتقای اخلاق زیست محیطی و بهبود سبک زندگی انسان‌ها، در برخورد شایسته با محیط زیست همراه با ارائه نمونه‌هایی از الگوهای قرآنی اخلاق زیست محیطی انجام شد.

مواد و روش‌ها: مقاله حاضر توصیفی-تحلیلی است. در این مقاله، دقت نظر در بررسی رابطه خدا و جهان هستی از دیدگاه قرآن و نقش آن در اخلاق زیست محیطی، بحثی کاربردی است و سعی شده با بررسی ۴۶ آیه از قرآن کریم، الگوهای قرآنی اخلاق زیست محیطی که بر سبک زندگی انسان تأثیرگذار است، معرفی شوند.

یافته‌ها: امروزه بهبود و اصلاح سبک زندگی انسان در بهره‌مندی صحیح از محیط زیست، یکی از دغدغه‌های اصلی نظام اسلامی است. این مطالعه نشان می‌دهد بر اساس آموزه‌های قرآنی ایمان به خدا، ضامن رعایت اخلاق زیست محیطی است و موجب می‌شود انسان از اموری که منجر به آسیب و تخریب محیط زیست می‌شود، جهت تقرب به خداوند دوری کند و از این طریق پیوندی دوستانه میان انسان و جهان‌زی شعور برقرار کند انسان باید شاکر نعمت‌های خدا باشد و الگوهای اخلاقی قرآنی را در مواجهه با محیط‌زیست، جهت پیمودن مسیر تعالی و اصلاح روش زندگی دنبال کرده تا منجر به بهره‌مندی همگان از محیط‌زیستی سالم شود.

بحث و نتیجه‌گیری: در نگاه قرآن کریم از جمله وظایف خلیفه خدا بر زمین، شناخت خالق هستی و درک رابطه آن با نظام آفرینش است. چون ظهور و بروز الگوهای قرآنی اخلاق زیست محیطی نیازمند پشتوانه مذهبی و علمی و شناخت کافی از اوصافی همچون خالق و مخلوق، رب و مروبوب، مالک و مملوک و رازق و مرزوق است، زیرا می‌تواند اثری مستقیم بر ارتقای اخلاق زیست محیطی و بهبود و اصلاح سبک‌زندگی انسان داشته باشد. به خصوص اگر این معرفت، رویکردی به سوی ایمان به خدا داشته باشد به حفظ سلامت انسان و محیط زیست کمک می‌کند.

کلمات کلیدی: سبک زندگی؛ محیط زیست؛ مذهب؛ اخلاق

کاربرد در زمینه سیاست‌های بهداشت و درمان/پژوهش و آموزش پزشکی: کاربرد این پژوهش، کمک به توسعه پایدار و ارتقای اخلاق زیست محیطی مردم، حفظ محیط زیست و پیشگیری از آلودگی و تخریب محیط زیست همراه با افزایش آگاهی و اصلاح نگرش و رفتار مردم است. مطمئناً پیامدهای بسیار خوبی را برای حفاظت از محیط زیست در پی خواهد داشت.

بین طبیعت و فوق طبیعت مرزبندی دقیق، به گونه‌ای که خداوند و سایر امور معنوی و انسان در یک طرف و طبیعت در طرف دیگر قرار گیرد، انجام نمی‌دهد. زیرا طبیعت جدای از حقیقت و نورالهی نیست و آسمان و زمین جلوه ذات قدسی اوست: «اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ...» (۲). این تلقی موجب شده که خداوند در موارد فراوان بر آن‌ها قسم یاد کند (۳). شیخ محمود شلتوت در مقدمه تفسیرش بر قرآن می‌گوید: «آنچه قرآن از

۱- مقدمه

قرآن در تمامی زوایای هستی، حضور پروردگار یکتا را به آدمی نشان می‌دهد و از همه پدیده‌ها با نام «آیت» یاد می‌کند: «سَتَرْنَاهُمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ...» (۱). این نخستین و ژرف‌ترین پیوند، بین انسان و عالم طبیعت است. قرآن عالم طبیعت را جلوه‌ی حضور خدا می‌داند و

اسرار و ظواهر طبیعت در بر دارد به منظور واداشتن مردم به تفکر و تأمل و بحث و نظر در آن‌هاست تا به وسیله آن‌ها ایمان مردم افزون شود» (۴). قرآن کریم در آیات بسیاری، رابطه خداوند با جهان آفرینش را مطرح کرده است. این آیات نشان می‌دهند گونه‌هایی از روابط میان خدا و هستی برقرار است (۵). مثل: خدا خالق و رب، مالک، رازق و هستی مخلوق، مربوب، مملوک و مرزوق می‌باشند. از نظر قرآن کریم آفرینش آسمان‌ها و زمین و اختلاف شبانه‌روز برای صاحبان عقل و اندیشه، نشانه‌های روشنی است تا به وجود مبدأ آفرینش پی ببرند (۶). آدمی با رؤیت پدیده‌های آفاقی و آنفسی با نام «آیات» به پروردگاری که در عهد اوست شهود کرده، متذکر می‌شود: «وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ شَهِدْنَا أَن تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ» (۷). چون انسان با این معرفت شهودی زاده شده تا مراحل حیات را پشت سر گذارد. حس کنجکاویش، وی را به درک رابطه خدا و هستی وا می‌دارد و از رهگذر آن متعهد به رعایت اخلاق زیست محیطی می‌شود که در صدد تطبیق و تنظیم اصول اخلاقی شناخته شده به قلمرو رفتار آدمی با طبیعت است و به‌منظور حفظ و ارتقای سلامت انسان، تحقق آن لازم است (۸). اخلاق زیست محیطی مسائل اخلاقی در زمینه محیط زیست را بررسی می‌کند. یکی از اهداف اخلاق زیست محیطی ایجاد رابطه معنوی با طبیعت و محیط زیست انسانی و بهبود ضمانت اجرایی قواعد شناسایی شده در زمینه محیط زیست طبیعی و انسانی است (۹). این اخلاق با موضوعاتی چون رابطه انسان با محیط زیست، شناخت طبیعت از سوی انسان و احساس مسئولیت نسبت به آن و الزام انسان به حفظ منابع طبیعی برای نسل‌های آینده، کاربرد صحیح منابع طبیعی سر و کار دارد (۱۰). محیط زیست هم به محیطی اطلاق می‌شود که انسان مستقیم و غیرمستقیم به آن وابسته است و زندگی و فعالیت‌های او در ارتباط با آن قرار دارد (۱۱). سلامت انسان وابسته به سلامت محیط زیست و سلامت محیط زیست تحت تأثیر فعالیت‌ها و رفتار پسنیدۀ انسان است. برخی با بهره‌گیری نامناسب، منشأ تخریب بی‌رویه محیط زیست می‌شوند و این مخالف اصل پنجاهم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران است (۱۲). در راستای مسائل محیط زیست تحقیقات فراوانی انجام شده ولی اخلاق زیست محیطی از دیدگاه قرآن، دین و مذهب کمتر مورد توجه قرار گرفته است. فاطمه خداجویبان در تحقیق خود با عنوان «جایگاه محیط زیست در اسلام و مسیحیت (کتاب مقدس و آثار آن)» به بررسی جایگاه محیط زیست و طبیعت در اسلام و مسیحیت پرداخته و برخی از اوصاف هستی را توضیح داده ولی به چگونگی پیوند این اوصاف با اخلاق زیست محیطی از دیدگاه قرآن نپرداخته است (۱۳). حضرت آیه‌الله جوادی آملی در کتاب «اسلام و محیط زیست» دستاوردهای تحقیقات خود در موضوع محیط زیست و تحلیل هستی‌شناسانه و نحوه تعامل بشر با آن را از زوایای

مختلف انسانی و دینی ارائه کرده‌اند (۱۴). ولی به موضوع این مقاله، به طور دقیق نپرداخته‌اند. فضلان‌ام خالد و ابراین جوان در کتاب «اسلام و محیط‌زیست» به محیط‌زیست و احکام آن از نگاه اسلام پرداخته‌اند و به انواع آلودگی‌های محیط‌زیست و پیامد اسراف در ایجاد آلودگی و سایر عوامل توجه کرده‌اند (۱۵). خلأ حضور الگویی مؤثر و اهرمی قوی جهت جلوگیری از تخریب محیط زیست و پیامدهای ناشی از آن در زندگی امروز بشر محسوس است. الگوهای قرآنی و عمل به سبک زندگی اسلامی دارای پتانسیل لازم برای پر کردن این خلأ می‌باشند. به ویژه الگوهای قرآنی اخلاق زیست محیطی که با ایمان به خداوند، درک بهتری از رابطه خدا و جهان هستی ارائه می‌کنند. یکی از اصول اساسی تعلیمات قرآن، دعوت به مطالعه در طبیعت در جایگاه آیات معرفت الهی و وسیله‌ای برای شناخت خدا و ماورای طبیعت است. از این طریق رابطه خدا و جهان هستی برای انسان آشکار می‌شود. آیا با درک این روابط می‌توان الگوهای اخلاق زیست محیطی را از دیدگاه قرآن تبیین کرد و آیا ایمان به خدا، ضامن اجرای اخلاق زیست محیطی است؟ با توجه به اهمیت این مسئله و ضرورت بهره‌گیری از قرآن به عنوان کتاب زندگی انسان، نمونه‌هایی از الگوهای اخلاق زیست محیطی برگرفته از قرآن کریم ارائه می‌گردد.

۲- اهداف

با توجه به اهمیت حفاظت از محیط زیست و ضرورت بهره‌گیری از قرآن در جایگاه کتاب هدایت انسان، این تحقیق با هدف مطالعه رابطه خدا و جهان هستی از دیدگاه قرآن و نقش آن در ارتقای اخلاق زیست محیطی و بهبود سبک زندگی انسان‌ها در برخورد شایسته با محیط زیست همراه با ارائه نمونه‌هایی از الگوهای قرآنی اخلاق زیست محیطی انجام شده است.

۳- مواد و روش‌ها

مقاله حاضر توصیفی-تحلیلی است. در این مقاله، دقت نظر در بررسی رابطه خدا و جهان هستی از دیدگاه قرآن و نقش آن در اخلاق زیست محیطی، بحثی کاربردی است و سعی شده با بررسی ۴۶ آیه از قرآن کریم، الگوهای قرآنی اخلاق زیست محیطی که بر سبک زندگی انسان تأثیرگذار است، معرفی شوند.

۴- یافته‌ها

۴-۱- شناخت اوصاف هستی

به استناد بسیاری از آیات قرآن کریم، خداوند خالق هستی است و تدبیر همه چیز به دست اوست و تمام مخلوق‌ها نشانه‌های قدرت الهی هستند (۱۶، ۱۷). خداوند در این آیات با دعوت به تفکر در آفرینش

موجود در طبیعت که خالق یکسان یعنی «الله» آن‌ها را آفریده است سرایت کند (۱۵). از اینجاست که بحث مسئولیت انسان در برابر هستی و خالق آن مطرح می‌شود و سبب می‌شود کسی که خدا را خالق هستی می‌شناسد، اخلاق زیست محیطی را به خاطر خدای خالق و درک دو سویه خود در جایگاه مخلوق با سایر مخلوق‌ها رعایت کند و به ارتقای آن در پیمودن مسیر تعالی و اصلاح روش زندگی همت گمارد.

۴-۱-۲- رب و مربوب

خداوند رب این جهان است و کل هستی مربوب خداست. آیات قرآن (۲۷) به این مسئله اشاره کرده و به بیان جلوه‌های بارز ربوبیت خداوند در هستی پرداخته است و ربوبیت حق را دلیل بر استحقاق پرستش و بندگی انسان‌ها شمرده است. در معنای واژه رب اختلاف نظر وجود دارد. برخی (راغب و قرشی) رب را از ماده «ر ب و» به معنای پرورش‌دهنده و جمعی (مانند زبیدی از قدما و طریحی از متأخران) آن را از ماده «ر ب ب» به معنای مالک، مدبر، سید گرفته‌اند (۲۸-۳۱). با توجه به کاربردهای این واژه در قرآن، باید معنای مالک مدبر را برای آن در نظر گرفت. چون خداوند، مالک مدبر تمام پدیده‌ها و از جمله انسان‌ها است، باید همسو با پدیده‌های تکوینی، فرشتگان و جانداران حق‌گذار خداوند باشند زیرا خداوند نعمت‌های زیادی در تسخیر انسان قرار داده است: «هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» (۳۲)؛ «وَسَخَّرَ لَكُمْ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِأَمْرِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ» (۳۳). اگر آدمی این نعمت‌ها را که خداوند در تسخیرش قرار داده، بدون تدبیر و در نظر گرفتن حکمت خلقت آن‌ها بهره‌برداری کند به جای آن که در مسیر اراده مالک مدبر قرار گیرد و اخلاق و رفتار پسندیده را منش خود سازد و سبک زندگی اسلامی را در زندگی خود دنبال کند، به سرایشی سقوط متمایل می‌شود و مرتکب رفتارهایی می‌شود که در شأن او نیست. مالک مدبر، چنین طراحی کرده که طبیعت و سایر اجزای آن مانند آدمی، دارای شعور و حق حیات باشند (۳۴) و به دستور رب العالمین فرمانبردار انسان شوند (۳۵). پس انسان در مجموعه‌ای از نظام آفرینش است که تمام اجزای آن دارای ادراک‌اند (۳۶) و چنین مقدر شده، انسان برای سیر کمال خود، از سایر اجزای هستی استفاده کند. لذا همه چیز در نظام هستی شایسته احترام است و بی‌مهری آدمیان را که ریشه در حرص و طمع آنان دارد بر نمی‌تابد. از زاویه دیگر، قرآن کریم با ارائه آیاتی که دربردارنده مفهوم رحمت است (۳۷-۳۹) به انسان می‌فهماند که باید امانت‌دار همه اجزای هستی باشد که جلوه رحمت پروردگارد و تحت مدیریت مالک مدبر، مقصد این تدبیر؛ تربیت، سعادت و رستگاری همه انسان‌ها است که با فراهم آمدن شرایطی از جمله تحقق اخلاق زیست محیطی میسر می‌شود.

آسمان‌ها و زمین و سایر مخلوق‌ها، دعوت به شناخت اوصاف هستی کرده است که درک رابطه آن با خداوند، زمینه‌ای برای عمل به اخلاق زیست‌محیطی است. از طرفی زمینه برای فهم و درک بهتر روش صحیح زندگی و رفتارهایی که در شأن انسان باشد، فراهم می‌شود. در ادامه الگوهای قرآنی اخلاق زیست محیطی مرتبط با اوصاف هستی ارائه شده است.

۴-۱-۱- خالق و مخلوق

رابطه خدا و جهان، رابطه خالق با مخلوق یعنی رابطه علت با معلول است. خالق واجب الوجود و مخلوق، همواره ممکن‌الوجود و آفریده خداست و خصوصیات آن ویژه خودش است. همه اشیاء و مخلوقات، آیات خداوندی‌اند و خداوند علت این جهان و جهان، معلول خداوند است (۱۸). پس رابطه انسان با محیط زیست، رابطه دو جزء از اجزای خلقت است، و این رابطه دو سویه توجه انسان را به محیط زیست جلب می‌کند. از نظر جهان‌بینی توحیدی، جهان یک آفریده است (۱۸، ۱۹). چنان که در قرآن کریم آمده است: «ستایش خدایی را که آسمان‌ها و زمین را آفرید و تاریکی‌ها و روشنایی را پدید آورد (۲۰). خدایی که هر چیزی را که آفریده نیکو آفریده (۲۱) و آسمان را برافراشت و ترازو را گذاشت (تا باورها، گفتارها، کارها و دیگر چیزها با آن سنجیده شود) (۲۲). چنان که رسول اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) فرموده‌اند: «بِالْعَدْلِ قَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ»؛ «آسمان‌ها و زمین بر اساس عدالت استوار شده است» (۲۳). بنابراین، جهان‌هستی که به تدبیر خالق هدایت می‌شود، دارای حساب است. با تدبیر در قرآن، نه تنها انسان‌ها ارزش مراقبت دارند بلکه تمام آنچه را خداوند خلق کرده، امت‌هایی شبیه به انسان‌ها هستند: «و هیچ جنبنده‌ای در زمین نیست و نه هیچ پرنده‌ای که با دو بال خود پرواز می‌کند مگر اینکه آن‌ها نیز مانند شما آدمیان امت‌هایی هستند. ما در آن کتاب چیزی را فروگذار نکرده‌ایم - وانگهی آن‌ها، چون شما آدمیان به سوی پروردگارشان محشور خواهند شد» (۲۴). از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) - که قرآن منش او را بی‌ظنیر و دارای شخصیتی والا معرفی می‌کند (۲۵) - چنین روایت شده: «تمامی مخلوق‌ها روزی خواران خداوندند و خداوند آن مخلوقی را بیش از همه دوست دارد که با سایر مخلوق‌ها رفتار بهتری داشته باشد». این روایت بیانگر اهمیت والایی است که اسلام به موضوع مراقبت از محیط زیست می‌دهد. در روایتی دیگر می‌فرمایند: «أحد کوهی است که ما را دوست دارد و ما هم أحد را دوست داریم» (۲۶). از این دوستی، تعبیر شده که دوستی پیامبر به کوه أحد، دوستی واقعی به مخلوقی از مخلوق‌های خداوند بوده است (۱۵). دوستی آدمی به عناصر محیط زیست نشان از ایجاد رابطه‌هایی است که می‌تواند انسان‌های دارای چنین خلق عالی مانند حضرت رسول (صلی الله علیه و آله و سلم) را فرا گیرد. چنین دوستی می‌تواند به سایر عناصر

انسان است، حق اسراف و زیاده‌روی ندارد و مسئولیتش بهینه و درست مصرف کردن است. این امر اختصاص به خوردنی‌ها و آشامیدنی‌ها ندارد بلکه بیان تکلیف در همه عرصه‌هاست. در همین رابطه مقام معظم رهبری فرمودند: «صرفه‌جویی به معنای درست مصرف کردن، بجا مصرف کردن، ضایع نکردن مال، مصرف را کارآمد و ثمربخش کردن است». از زاویه دیگر، انسان برای برقراری ارتباط با سایر موجودات باید مملوکیت خود و دیگر موجودات عالم را نسبت به خداوند در نظر داشته و برای تحصیل اذن مالک مطلق تلاش کند. اذن مالک در گروهی پیروی از اوامر و نواهی موجود در کتاب و سنت که انبیا و رسولان الهی در قالب «دین» ارائه و تبیین کرده‌اند، می‌باشد (۱۴). سبک زندگی اسلامی مؤید پیروی از امر و نهی الهی است. دین هرگز نابسامانی، طمع‌ورزی و حرص بی پایان انسان را تأیید نمی‌کند پس به منظور رعایت اخلاق زیست محیطی انسان در محدوده خاصی می‌تواند از نعمت محیط زیست استفاده کند. در صورت تعدی از این چارچوب‌ها، مملوکیت خود و جهان هستی را در معرض خطر قرار خواهد داد. در تأیید این آموزه باید در قلمروی رحمت‌الهی نظر کرد. خداوند در قرآن، بشری که با فساد و تباهی و تجاوز از حد و مرزها، پیمان الهی را بشکند و تعادل میان محیط با محاط را بر هم زند از شمول رحمت‌الهی دور می‌گرداند (۵۶-۵۸). در نتیجه انسان‌ها که مالکیت اعتباری خود را از جانب خداوند مالک مطلق دریافت کرده‌اند، باید با بهره‌برداری شایسته و متعادل از طبیعت، مملوکیت سایر مخلوقات را در معرض نابودی قرار ندهند و در واقع در جایگاه مملوکی صاحب اختیار، موجب حفظ محیط‌زیست از آثار سوء فعالیت‌های ناشایست خود و موجب ارتقای اخلاق زیست محیطی شوند.

۴-۱-۴- رازق و مرزوق

یکی از جلوه‌های بارز ربوبیت الهی، روزی دادن به مخلوق‌ها می‌باشد. رزق همگان، به لطف خداوند است. از این رو همواره از پروردگار طلب روزی می‌کنند (۵۹). طبیعت از نگاه قرآن منبع معیشت انسان معرفی شده است: «خداست که آسمان‌ها و زمین را آفرید و از آسمان آبی فرستاد و با آن از میوه‌ها برای شما روزی بیرون آورد و کشتی را برای شما رام گردانید تا به فرمان او در دریا روان شود و رودها را برای شما مسخر کرد» (۶۰). از زاویه دیگر که بنگریم عالم طبیعت قلمروی آزمون خداست. رزق آدمی یکی از مواد این آزمون است و هر چه در این جهان به انسان برسد خواه درد و رنج یا رفاه و آسایش و نیز حوادث، اعم از تلخ و شیرین آزمون الهی است. خداوند عالم طبیعت را نشئه آزمون می‌داند: «در حقیقت ما آنچه را که بر زمین است زیوری برای آن قرار دادیم تا آنان را بیازماییم که کدامیک از ایشان نیکوکارترند» (۶۱). پس خداوند چگونگی برخورد انسان با طبیعت، که منبع رزق او از طرف خداست و آن را با زینت و نظمی خاص آراسته است، وسیله‌ای برای آزمون او قرار داد.

خداوند مالک مطلق و هستی مملوک خداوند است. آیات متعددی (۴۰-۴۳) در قرآن کریم وجود دارد که خداوند را مالک آسمان‌ها و زمین معرفی می‌کند: «لِلَّهِ الْمُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا فِيهِنَّ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» (۴۴). فرمانروایی آسمان‌ها و زمین و آنچه در آن‌هاست از آن خداست و او بر هر چیزی تواناست. بشر همواره در احاطه خداوند است، منتهی از این امر به جهت فراموشی و جهل (غفلت) ناآگاه است. درک این تعبیر قرآنی که خداوند بر همه چیز محیط است، زمینه‌ای برای درک نظر اسلام درباره محیط زیست به معنای عام آن است و بیانگر این است که نهایت حیات و محیط زیست آدمیان، ذات باری تعالی است و به تعبیر دیگر احاطه قیومی و از سر غنای ذاتی: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ» (۴۵)؛ «ای مردم شما به خدا نیازمندید و خداست که بی نیاز ستوده است». انسان نیز به عنوان گل سرسید خلقت که خداوند همه چیز را در تسخیرش درآورده باید بداند که یکپارچه فقر و نیاز است و تنها هستی بی‌نیازی که همه‌ی نیازمندان به او محتاج‌اند ذات صمد الهی است. احاطه آگاهانه خداوند بر جهان با واژه‌های مختلف چون واژه‌های وسیع و علیم (۴۶-۵۰)، نیز بیان شده‌است (۱۳). درک این حقیقت آدمی را به خضوع فرا می‌خواند و وی را در دایره هستی به نقطه بندگی می‌رساند. درک این بندگی سرآغاز فرونشاندن حرص و طمع و خودخواهی‌های آدمی است و موجب می‌شود محیط اطراف خود را تخریب نکند و بیش از نیاز بهره‌برداری نکند تا سلامت محیط‌زیست را برای خود و دیگران رقم زند. مبدأ هستی تمام موجودات از خداست. به عبارت دیگر نیرو و قدرت از آن خداست و چگونگی بهره‌برداری از آن به اذن حق در اختیار انسان است (۵۱). آنچه که در اختیار انسان با مالکیت اعتباری قرار گرفته، در حقیقت امانت الهی است و بهره‌مندی از آن باید همراه با رعایت حقوق دیگران باشد. از این رو امام علی (علیه‌السلام) فرمودند: «ای انسان مسئولیت تو برای تو طعمه نیست، بلکه به گردن تو امانتی است» (۵۲). لذا خداوند پس از آن که انسان را بر جمیع مخلوق‌های خود برتری داد و او را خلیفه خود در زمین قرار داد (۵۳)، به همین اعتبار به او اجازه داد تا نیازمندی‌های خود را از طبیعت استخراج کند، اما به وی آموخت که در بهره‌وری از آن تعادل را رعایت کند: «وَأَقْصِدْ فِي مَشْيِكَ...» (۵۴). اطلاق آیه همه عرصه‌ها را در بر می‌گیرد و آدمی را به میانه‌روی در برخورد با همه امکانات فرا می‌خواند. این نکته مهمی در حفاظت از محیط زیست و بهره‌مندی از منابع آن و جلوگیری از مصرف بی‌رویه است. هر کجا خداوند در قرآن نعمتی را به انسان عطا فرموده، در کنارش مسئولیتی را از او خواسته است: «... كَلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ» (۵۵). خداوند در هفت مورد می‌فرماید: «كَلُوا» و در ادامه فرموده: «وَلَا تُسْرِفُوا»؛ یعنی گر چه نعمت در اختیار

اندوه سال خود را بر اندوه روز خویش بار مکن که روزی هر روز تو را بس است (۵۲). امام حسین (علیه‌السلام) نیز می‌فرماید: «و اگر روزی‌ها تقسیم شده است، پس کمتر حرص زدن در روزی زیباتر است و اگر نتیجه اندوختن اموال ترک آن‌هاست، پس چرا آزاده به ترک‌شونده بخل بورزد» (۶۸). از طرفی دیگر، آدمی باید در این آموزه به دقت بنگرد که ظرفیت انسان‌ها در دریافت رزق یکسان نیست، به تعبیر قرآن، برخی از مردم، اگر رزقشان گسترده شود، فساد می‌کنند (۶۹). از زاویه امانت نیز می‌توان به جهان هستی (مرزوق خداوند) نگریست و آدمی را نسبت به حفظ و ادای امانت آگاه کرد، همانطور که حضرت رسول (صلی الله علیه و آله و سلم) فرموده‌اند: «از ما نیست آنکه امانت را بی اهمیت شمارد و به این سبب، امانتی را که به او سپرده شده، ضایع گرداند» (۷۰). وقتی انسان چیزی را امانت قبول می‌کند باید آن را بدون هیچ نقضی به صاحب آن بازگرداند. محیط زیست و طبیعت نیز از این قاعده مستثنی نیستند. جهان هستی، امانت الهی است که باید به خوبی از آن بهره‌مند شد و برای ساخت و آبادانی محیط زیست خود و نسل‌های آینده به کار گرفت. خداوند در آیه ۶۱ سوره هود می‌فرماید: «خداوند شما را از زمین آفرید و شما برای آبادی زمین برگماشته شدید». در نتیجه توجه خاص به ساخت و آبادی زمین و حفظ حیات و حقوق همه مخلوقات خداوندی سبب فراهم کردن محیط زیستی سالم بدست انسانی که خود نیز مرزوق خداوند است، شده و نقش مؤثری در ارتقای اخلاق زیست محیطی انسان ایفا می‌کند. حاصل آنکه، آدمی با درک رابطه رازق و مرزوقی در می‌یابد که در آزمون حق تعالی و نعمت او به سر می‌برد و توسعه و تنگی معیشت از ناحیه خداست و انسان در مقام امانت‌داری است. پس باید به رزق مقدر از جانب خداوند شاکر باشد و به هنگام بهره‌برداری از طبیعت به حد نیاز اکتفا کند و با استفاده متعادل از آن‌ها در واقع عامل به اخلاق زیست محیطی شود. بنابراین، قرآن با آگاهی دادن از حکمت و میزان رزقی که انسان‌ها باید از آن‌ها بهره‌مند گردند، الگوی رعایت اخلاق زیست محیطی و عامل بودن به سبک زندگی اسلامی را به آدمی نشان می‌دهد.

۴-۲- ایمان به توحید، ضمانت اجرا برای اخلاق زیست محیطی

نشانه‌های موجود در طبیعت، آشکارا هر صاحب خردی را به سوی پروردگار رهنمون می‌سازد. قرآن این آثار طبیعی را برای بی‌غرضان، درس توحید می‌داند: «لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ»؛ «اگر در آنها جز خدا خدایانی وجود داشت قطعاً تباه می‌شد پس منزّه است خدا پروردگار عرش از آنچه وصف می‌کنند» (۷۱). این نظم بی‌همتا، همگونی بی‌نهایت و همرازی آسمان و زمین و کوه و دریا و همه ذرات وجود، به یقین تصادفی نیست. در دین اسلام ایمان به خداوند، پشتوانه فعل اخلاقی و رفتاری انسان است. زیرا خدا مبدأ، مقصد

آدمی با درک این واقعیت و بهره‌مندی از سبک زندگی اسلامی با نگاهی خاص متوجه و محافظ محیط زیست می‌شود. در نهایت هرگز به خود اجازه نمی‌دهد در این آزمون به نتیجه مطلوب رضای خدا نرسد و این آزمون را با تخریب مواد آزمون (یعنی طبیعت) به نقطه منفی رساند. از مهم‌ترین تعابیر همسو با رزق، نعمت بزرگ بودن طبیعت است. نعمت آن است که خداوند از سر لطف در اختیار آدمی نهاده‌است تا از آن در مسیر بندگی خدا بهره برد. آن را ناچیز نپندارد. در مرحله عمل از آن‌ها در چارچوب رضایت خداوند استفاده کند و آن‌ها را ابزار ستمگری بر هم‌نوعان دیگر قرار ندهد (۶۲). نعمت و سرسبزی زمین، برای آزمون شکر و نعمت و پژمردگی آن، برای آزمون صبر است (۱۴). اگر نگاه آدمی به امکانات درونی و برونی خود از زاویه «نعمت» باشد و آن را لطف خداوند بداند در استفاده از این مواهب نهایت دقت را اعمال خواهد کرد. خداوند نعمت‌های زیادی را در اختیار انسان قرار داده تا برای رسیدن به سعادت که هدف نهایی اوست، بهره گیرد. هدف نهایی سایر مخلوقات نیز کمک به انسان برای رسیدن به اهدافش است و برای بهره‌گیری نسل نوع بشر از مواهب الهی باید دو رویکرد حفظ و استفاده بهینه از منابع طبیعی سر لوحه انسان باشد تا با شناخت و اجرای الگوهای قرآنی کاربردی اخلاقی در برخورد با محیط‌زیست، فرصت بهره‌گیری دیگران نیز از محیط زیست فراهم شود. میانه‌روی در مصرف که اسلام بر آن تأکید می‌کند به نفع خود انسان‌هاست، یعنی آدمی از طبیعت به اندازه‌ای بهره‌برداری کند که هم خودش تا زمانی که در آن زیست می‌کند، برخوردار باشد و هم نسل‌هایی که پس از او پا به عرصه طبیعت می‌گذارند، امکان زندگی داشته باشند. وجدان اخلاقی و فطرت پاک انسانی حکم می‌کند، انسان محیطی را که در آن زندگی می‌کند و یا امکاناتی را که از آن سود می‌جوید، به نابودی و فساد نکشاند (۶۳). طبیعی است که انسان‌ها حق استفاده از مواهب طبیعی را دارند، اما این مواهب بدون مراقبت از طبیعت میسر نمی‌شود. بهره‌برداری از آنچه وسیله و مولد رزق است آن محدود می‌باشد؛ زیرا نیاز شخص بهره‌گیرنده بنابر تکوین خود به امکانات معیشتی محدود است؛ حد طبیعی و شرعی نیز در این نیازمندی‌ها، حد میانه است نه کمتر تا فقیر و بدبخت شود و نه بیشتر تا به صورت انسانی مسرف و مصرفی در آید (۶۴). زیرا اسراف برخلاف آموزه‌های دینی و مغایر با سبک زندگی اسلامی است. از زاویه دیگر؛ اگر انسان بداند که رزق هر جنبه‌ای بر عهده خداست (۶۵) و این سنت پروردگار است که روزی را برای هر که بخواهد گشاده می‌سازد و بر هر که بخواهد تنگ می‌گیرد و او به بندگانش آگاه و بینا است (۶۶)، هرگز برای رزق بیشتر، اقدام به تخریب محیط زیست نمی‌کند. امام علی (علیه‌السلام) می‌فرماید: «الرِّزْقُ رِزْقَانِ: رِزْقٌ تَطْلُبُهُ وَ رِزْقٌ يَطْلُبُكَ...» روزی دو گونه است: روزی‌ای که تو می‌جویی و روزی‌ای که تو را می‌جوید (۶۷) که اگر تو به سویش نروی او به سویت خواهد آمد پس

با انتخاب صحیح سبک زندگی و ارتقای اخلاق زیست محیطی انسان داشته باشد. چون ظهور الگوهای اخلاقی زیست محیطی و برخورداری از سبک زندگی اسلامی، نیازمند پشتوانه مذهبی و علمی و شناخت کافی است. هنگامی که این شناخت رویکردی به سوی ایمان به خدا داشته باشد، رکن پایدار و پشتوانه‌ای قوی برای بهبود سبک زندگی اسلامی و ارتقای آن داشته و نقش مؤثری در حفاظت از محیط زیست ایفا می‌کند. انتظار می‌رود همانطور که فردی با ایمان، به منش‌های بندگی متعهد است، از نظر رفتار با محیط زیست نیز فردی متعهد و با شعور باشد و در بهره‌بری از مواهب الهی موجود در طبیعت، به حق خود قانع باشد.

تشکر و قدردانی

این مقاله مستخرج از پایان‌نامه دانشجویی با عنوان «بررسی دیدگاه هستی‌شناختی قرآن کریم و نقش آن در اخلاق زیست محیطی» است و با حمایت مالی دفتر پژوهش‌های کاربردی پردیس قم دانشگاه تهران و دفتر آموزش و پژوهش استانداری قم و با تأیید اداره کل حفاظت محیط زیست استان و با همکاری دانشگاه علوم پزشکی بقیه ا... (عج) انجام شده است. بدین وسیله از ایشان تشکر و قدردانی می‌شود.

میزان مشارکت نویسندگان:

سهام نویسندگان با تعیین ترتیب قرار گرفتن نام آن‌ها و نویسنده مسئول مشخص شده است. ولی هر سه نویسنده در نگارش این مقاله نقش فعال و تعیین کننده و اثرگذار داشته و آخرین نظرات خود را اعمال نموده‌اند.

تضادمنافع:

هیچ گونه تضاد منافی وجود ندارد.

پشتیبانی مالی:

این مقاله با حمایت مالی دفتر پژوهش‌های کاربردی پردیس قم دانشگاه تهران و دفتر آموزش و پژوهش استانداری قم و با تأیید اداره کل حفاظت محیط زیست استان و با همکاری دانشگاه علوم پزشکی بقیه ا... (عج) انجام شده است.

و معنای هر عمل پسندیده‌ای است (۳) و هر عملی که مبدأ آن خدایی باشد، مطمئناً عملی پسندیده و مورد رضایت خداست. شهید مطهری (ره) می‌فرماید: مفاهیم اخلاقی در تربیت دینی منطق و مبنا دارند. باید برای مفاهیم اخلاقی از راه خداشناسی منطق مستدل پیدا کنیم. اگر ایمان نباشد، اخلاق مثل اسکناسی است که پشتوانه‌ای ندارد. مبناي فضایل اخلاقی خداست و شما به خاطر خدا به فضایل اخلاقی پایبندید (۷۲). بنابراین، اگر انسان ایمان به خدا داشته باشد، در مقام اجرا و عمل حداقل به آنچه از تحلیل رابطه خدا با جهان هستی تحصیل کرده، پایبند می‌شود و در طول زمان بر آن پایدار می‌ماند. رفتار چنین انسانی هماهنگ با الگوهای قرآنی اخلاق زیست محیطی و سبک زندگی اسلامی خواهد بود. این تحلیل نشان می‌دهد که عقاید هر فرد، منش اخلاقی او را تا حد زیادی شکل می‌دهد. در دین اسلام یکی از راه‌های اصلاح خُلق و خوی‌ها، اصلاح مبانی آن، یعنی اصلاح باورهای نادرست و تعمیق باورهای درست است. بر همین اساس توحید با تار و پود مکتب اخلاقی اسلام پیوندی منطقی خورده و به آن اعتبار بخشیده‌است. دیدگاه قرآن به‌طور خاص و ادیان توحیدی به‌طور عام درباره هستی و از جمله انسان، سرآغاز این پیوند است (۷۳). قرآن می‌فرماید: «بگو آیا جز خدا پروردگاری بجویم با اینکه او پروردگار هر چیزی است» (۷۴). ایمان به خدا، پشتوانه رفتارهای پسندیده‌است که می‌تواند ضمانت اجرای قوانین را به عهده بگیرد. قدرت تأثیر ایمان به خدا در ریشه‌کن ساختن عوامل مخرب زیست محیطی و هدایت افراد به راه صلاح و نیک از هیچ نوع سازمان و قدرت مادی بر نمی‌آید (۷۵). حاصل آنکه دعوت مردم به حفظ محیط زیست بدون پشتوانه مذهبی بی اثر و یا کم اثر خواهد بود. لذا باید عوامل مخرب زیست محیطی در پرتو ایمان به خدا تضعیف شده و از بین بروند (۷۶). تا فرد به خدا ایمان نداشته باشد، نمی‌تواند حفاظت از محیط زیست را به خاطر خداوند انجام دهد. این مهم با رعایت سبک زندگی اسلامی و عمل به الگوهای قرآنی اخلاق زیست محیطی محقق می‌شود.

۵- بحث و نتیجه گیری

در نگاه قرآن کریم از جمله وظایف خلیفه خدا بر روی زمین، شناخت خالق هستی و درک رابطه خدا با نظام آفرینش است. شناخت اوصافی همچون خالق، رب، مالک و رازق می‌تواند اثرهای قابل توجهی در رابطه

برای مشاهده منابع این مقاله، به متن انگلیسی مراجعه شود.